

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

"ובשדי יתומים אל תבוא" – עיון בפרשיות מתנות עניים (שיעור מספר 162)

אביהוד שורץ

כתובת דוא"ל: evu999@gmail.com

א. פתיחה

1. **תהילים ע"ב:** " (א) לשלמה א-להים משפטיך למלך; תו וצדקתך לבן מלך: (ב) ידיו עמד בצדק וענייך במשפט: (ג) ישאו הרים שלום לעם וגבעות בצדקה: (ד) ישפט עניי עם יושיע לבני אביון וידכא עושק: ... (יב) פי ציל אביון משוע ועני ואין עזר לו: (יג) יחס על דל ואביון ונפשות אביונים יושיע: (יד) מתוך ומחמס יגאל נפשם וייקר דמם בעיניו: (טו) ויחי ויתן לו מזהב שבא ויתפלל בעדו תמיד כל היום וברכנהו: ".
2. **ישעיהו א', כ"ז:** "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה: ".

ב. מתנות העניים

3. **משנה תורה לרמב"ם, הכותרת להלכות מתנות עניים:** "הלכות מתנות עניים ... יש בכללן שבע מצות עשה וזה הוא פרטן: להניח פאה; להניח לקט; לעזוב עוללות הכרם; לעזוב פרט הכרם; להניח שכחה; להפריש מעשר לעניים; ליתן צדקה כמסת יד".
4. **דברים ט"ו:** " (ז) כי יהיה בך אביון מאחד אחיד שערך בארצה אשר ה' אלהיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיד האביון: (ח) כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו: (ט) השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בלעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינד באחיד האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא: (י) נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה וברכך ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלח ירך: (יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על פן אנכי מצוה לאמר פתח תפתח את ירך לאחיד לעניך ולאביון בארצה: ".
5. **במדבר י"ח, י"ב:** "כל חלב יצהר וכל חלב תירוש ודגן ראשיתם אשר יתנו לה' לך נתתים".
6. **ויקרא י"ט:** " (ט) ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שך לקצר ולקט קצירך לא תלקט: (י) וכרמך לא תעולל ופרט פרמך לא תלקט לעני ולגר תעזב אתם אני ה' אלהיכם: ".
7. **ויקרא כ"ג:** " (כב) ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שך בקצרך ולקט קצירך לא תלקט לעני ולגר תעזב אתם אני ה' אלהיכם: ".
8. **דברים כ"ד:** " (יט) כי תקצר קצירך בשך ושכחת עמר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולא למנה יהיה למען וברכך ה' אלהיך בכל מעשה ירך: (כ) כי תחבט זיתך לא תפאר אחרך לגר ליתום ולא למנה יהיה: (כא) כי תבצר פרמך לא תעולל אחרך לגר ליתום ולא למנה יהיה: (כב) וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים על פן אנכי מצוה לעשות את הדבר הזה: ".
9. **תלמוד בבלי חולין, דף קל"א:** "ארבע מתנות עניים שבכרם: הפרט והעוללות והשכחה והפאה, ושלוש שבתבואה: הלקט והשכחה והפאה, שנים שבאילן: השכחה והפאה, כולן אין בהם טובת הנאה לבעלים, ואפילו עני שבישראל מוציאין מידו ... מאי טעמא? "עזיבה" כתיבא בהו".
10. **שם, דף קל"ד:** "לוי זרע בכישר, ולא הו עניים למשקל לקט. אתא לקמיה דרב ששת, אמר ליה: "לעני ולגר תעזוב אותם" - ולא לעורבים ולא לעטלפים".

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

11. **משנה תורה לרמב"ם, מתנות עניים א' י'**: "נאמר במתנות עניים "לעני ולגר תעזוב אותם" – כל זמן שהעניים תובעין אותן; פסקו העניים לבקש ולחזר עליהם הרי הנשאר מהן מותר לכל אדם, שאין גופו קדוש כתרומות. ואינו חייב ליתן להן דמיהן, שלא נאמר בהן "ונתן לעניים" אלא "תעזוב אותם", ואינו מצווה לעזוב אותן לחיה ולעופות אלא לעניים והרי אין עניים".

12. **תוספתא פאה, ג' ח'**: "מעשה בחסיד אחד ששכח עומר בתוך שדהו, ואמר לבנו צא והקריב עלי פר לעולה ופר לשלמים. אמר לו: אבא, מה ראית לשמוח במצוה זו מכל מצות האמורות בתורה? אמר לו: כל מצות שבתורה נתן לנו המקום לדעתנו, זו שלא לדעתנו, שאילו עשינוה ברצון לפני המקום לא באת מצוה זו לדינו".

ג. מ"ארצכם" ל"שדך"

13. **פירוש רבי חיים פלטיאל, ויקרא י"ט ט'**: "ובקוצרכם את קציר ארצכם. תימא למה רישיה דקרא לשון רבים וסיפיה לשון יחיד?!"

14. **פירוש רש"ר הירש, שם**: "ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה וגו'. יש חשיבות לשינוי מלשון רבים ללשון יחיד. ביסודו של דבר הארץ קנויה לכלל; ואפילו לאחר שנתחלקה, לא ניתנה ליחידים למטרות אנוכיות גרידא; אלא היא קרויה "ארצכם" - אפילו שעה שהיא נעשית שדך; אפילו באספך את היבול של חלקך באדמת הכלל - עודנה נחלת הכלל ...

במתנות אלה לא נאמר "נתן אותם", אלא כאן ולהלן נאמר "תעזוב אתם" ... מכאן, שלא נאמרו הלכות אלה כדי לדאוג לפרנסת העניים, הן העני עצמו חייב בלקט שכחה פאה ועוללות; אף הוא מניח אותם בשדהו ובכרמו לצורך עניים אחרים! אלא זה טעמו של דבר: בשעת קציר ובשעת בציר אדם סוקר את מה שהטבע עשה למענו - ואת מה שביא לביתו בגיע כפיו; באותה שעה יבטא בפיו את המלה הגאה והרת התוצאות: "שלי". ועתה כל אזרח באומה יזכור ויביע במעשה: כל אדם האומר "שלי", כבר נתחייב לדאוג גם לאחרים ... כי במדינת ה' הדאגה לעני ולגר לא נמסרה לרגשות השתתפות בצער, אלא היא זכות שה' נתן לעניים והיא חובה שה' הטיל על בעלי הרכוש; ועל כולם ה' קורא אני ה' אלהיכם".

15. **ספר החינוך, מצוה תקצ"ב**: "משרשי המצוה לפי שהעניים והאביונים בחטאם ובעניותם תולין עיניהם על התבואות בראותם בעלי השדות מאלמים אלומים בתוך השדה כברכת השם אשר נתן להם, וחושבים בלבם לאמר מי יתן והיה לי כן לאסוף עמרים לביתי ולו אחת אוכל להביא אשמח בה, ועל כן היה חסדיו ברוך הוא על בריותיו למלאות תשוקתם זו כשיהיה מקרה שישכחנה בעל השדה. גם יש בזה תועלת לבעל השדה שיקנה בזה נפש טובה".

16. **תלמוד ירושלמי פאה, ד' א'**: "הפאה ניתנת במחובר לקרקע ... אית דבעי משמעניא מן הדא "תעזוב" – הנח לפניהם".

17. **תוספתא פאה, ב' ב'**: "שני עניים שהיו מתכשין על העמור ובא עני אחד ונטלו מאחוריהן הרי זה זכה, שאין העני זוכה בלקט בשכחה ובפיאה עד שתפול לתוך ידו".

18. **פרופ' ישראל רוזנסון, שדך וגבולות שדך¹**: "הדגש מושם כאן על "שדך", וזה מעורר לתת את הדעת לשייכות: "שדך" – שדה שלך. אך מה הכוונה בשייכות זו? לכאורה, ברי שאדם נותן (משאיר) פאה משדה השייך לו, ולא

¹ ישראל רוזנסון, "שדך" וגבולות שדך – על תפיסת השטח הפרטי כבסיס לקיום מצות פאה, בתוך: בכל דרכיך דעהו 12, בהוצאת אוניברסיטת בר אילן, חורף תשס"א.

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

משדה אחר! אולם, בצד עצם הבלטת השייכות, הרכוש הפרטי מוצג כאן גם בהתייחסות ל"ארצכם". מן הסתם, יש בכך כדי להזכיר שהשדה הוא חלק מארץ, וארץ ניתנה לעם".

ד. מיקומן של פרשיות מתנות עניים

19. **רש"י ויקרא, כ"ג כ"ב:** "אמר רבי אבדימס ברבי יוסף: מה ראה הכתוב ליתנה באמצע הרגלים, פסח ועצרת מכאן וראש השנה ויום הכפורים והחג מכאן? ללמדך שכל הנותן לקט שכחה ופאה לעני כראוי, מעלין עליו כאילו בנה בית המקדש והקריב קרבנותיו בתוכו".
20. **הרב ד"ר יצחק בן דוד, אופיין הכפול של מתנות העניים²:** "נקודה זו מבהירה גם את האזכור הכפול של אותו פסוק: הפעם הראשונה מכוונת כלפי המרכיב האנושי והחברתי של המצוה; העזרה לחלש ולנדכה מנומקת כאן על ידי המוסר האנושי והיא נחשבת למצווה מובהקת שבין אדם לחברו. האזכור השני של אותו פסוק מכוון למרכיב הדתי של המצוה: הנתנה לעני היא חלק ממערכת היחסים שבין האדם לאלוקיו, והיא מעמיקה את הכרת הטוב שמביע האדם כלפי הקב"ה".
21. **מדרש רבה ויקרא, פרשה כ"ה:** "דרש רבי יהודה בן פזי: מי יגלה עפר מעיניך אדם הראשון, שלא יכולת לעמוד על צוויך שעה אחת והרי בניך ממתנין לערלה ג' שנים! ... הדא הוא דכתיב וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל".
22. **רמב"ן ויקרא, י"ט י"ט:** "והמרכיב שני מינין, משנה ומכחיש במעשה בראשית, כאילו יחשוב שלא השלים הקב"ה בעולמו כל הצורך ויחפץ הוא לעזור בבריאתו של עולם להוסיף בו בריות".
23. **ויקרא כ"ה:** "(ו) וְהִיתָה שְׂפַת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֹכְלָהּ לֶךָ וְלַעֲבָדְךָ וְלַאֲמִתְךָ וְלַשְׂכִּירְךָ וְלַתּוֹשֵׁבְךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ: (ז) וְלַבְּהֵמָתְךָ וְלַחֲיָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ תַּהְיֶיהָ כֹּל תְּבוּאָתָהּ לְאָכֹל:".
24. **שמות כ"ג:** "(י) וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֶרְצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ: (יא) וְהִשְׁבִּיעַת תְּשַׁמְטָנָה וְנִטְשֶׁתָּהּ וְאָכְלוּ אֲבִינִי עִמָּךְ וְיִתְרָם תֹּאכַל חֵיט הַשָּׂדֶה כֹּן תַּעֲשֶׂה לְכַרְמְךָ לְזִיתְךָ:".

ה. מעשר עני

25. **דברים י"ד:** "(כח) מִקְצֵה שְׁלֹשׁ שָׁנִים תּוֹצִיא אֶת כָּל מַעֲשֵׂר תְּבוּאָתְךָ בַּשָּׁנָה הַהִוא וְהִנַּחְתָּ בַשְּׂעִרִיד: (כט) וּבֵא הַלְוִי כִּי אֵין לוֹ חֶלֶק וְנַחֲלָה עִמָּךְ וְהִגֵּר וְהִתּוֹם וְהֶאֱלַמְנָה אֲשֶׁר בַּשְּׂעִרִיד וְאָכְלוּ וְשָׂבְעוּ לְמַעַן בְּרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל מַעֲשֵׂה יָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה:".
26. **דברים כ"ו:** "(יב) כִּי תִכְלֶה לַעֲשֹׂר אֶת כָּל מַעֲשֵׂר תְּבוּאָתְךָ בַּשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁת שָׁנַת הַמַּעֲשֵׂר וְנִתְּתָה לְלוֹי לַגֵּר לְיִתּוֹם וְלֶאֱלַמְנָה וְאָכְלוּ בַשְּׂעִרִיד וְשָׂבְעוּ: (יג) וְאָמַרְתָּ לְפָנֶיךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּעֶרְתִּי הַקֶּדֶשׁ מִן הַבַּיִת וְגַם נִתְּתִיו לְלוֹי וְלַגֵּר לְיִתּוֹם וְלֶאֱלַמְנָה כְּכֹל מִצְוַתְךָ אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי לֹא עֲבַרְתִּי מִמִּצְוֹתֶיךָ וְלֹא שָׁכַחְתִּי:".
27. **תלמוד בבלי נדרים, דף פ"ד:** "רבא אומר: כאן במעשר עני המתחלק בתוך הבית, דכתיבא ביה נתינה, ונתת ללוי לגר וגוי ... כאן במעשר עני המתחלק בתוך הגרנות, כיון דכתיב ביה והנחת בשעריך".

² דבר תורה לפרשת השבוע, פרשת אמור, באתר בית המדרש הוירטואלי.

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

ו. "אל תסג גבול עולם"

28. **משנה פאה, ה' ו':** "מי שאינו מניח את העניים ללקוט, או שהוא מניח את אחד ואחד לא, או שהוא מסייע את אחד מהן – הרי זה גוזל את העניים, על זה נאמר "אל תסג גבול עולם".
29. **משלי כ"ב, כ"ח:** "אל תסג גבול עולם אֲשֶׁר עָשׂוּ אַבְוֹתֶיךָ:".
30. **תלמוד ירושלמי פאה, שם:** "ועל זה נאמר "אל תשיג גבול עולי" ... אלו עולי מצרים".
31. **רבי ישכר תמר, פירוש "עלי תמר" על התלמוד הירושלמי:** "והיינו עולי מצרים, שלהם נתחלקה הארץ והם הנחילום לבניהם אחריהם על תנאי זה שפאת השדה שייך להעניים, והם עושים בו כשלהם ואין לבעלי השדה הזכות לומר שהם יחלקו והעניים לא ילקטו וכן שלא יהא מניח וכו'. נמצא שאם הוא משנה תנאי האבות מורישיו, הרי זה גוזל את העניים משום שנאמר אל תשיג וגו'".
32. **פירוש המשנה לרמב"ם, שם:** "ואמרו עולים אף על פי שהפסוק עולם - לא יקשה בעיניך, לפי שזה בדרך דרש. ומכללי הלשון העברי, שאימות הקריאה מתחלפות זו בזו ונשמטות בכתוב דרך אי הקפדה. ורוצה לומר במילת עולים - עולי מצרים, רוצה לומר המתנות שצויה ה' לעולי מצרים".
33. **משלי כ"ג, י"י-א:** "אל תסג גבול עולם ובשדדי ותומים אל תבא: כי גאֵלם חֶזֶק הוא גְרִיב אֶת רִיבֶם אֲתָךְ:".
34. **משלי כ"ב:** "(כב) אל תגזל דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער: (כג) כי ה' גְרִיב רִיבֶם וְקִבַּע אֶת קִבְעֵיהֶם נֶפֶשׁ:".

ז. סיום

35. **תלמוד בבלי בבא בתרא, דף י':** "אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב "מלוה ה' חונן דל?" אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, כביכול, עבד ליה לאיש מלוה".
36. **דברי הימים א' כ"ט, י"ד:** "יְכִי מִי אֲנִי וּמִי עַמִּי כִּי נַעֲצֹר כַּח לְהַתְנַדֵּב כִּזְאת כִּי מִמֶּךָ הִכַּל וּמִיָּדְךָ נִתְּנוּ לָךְ:".